

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ НОВОЗНАВСТВА І Н. О. О. ПОТЕБНІ

На правах рукопису

БІЛОУСЕНКО ПЕТРО ІВАНОВИЧ

ІСТОРІЯ СУФІКСАЛЬНОЇ СИСТЕМИ
УКРАЇНСЬКОГО ІМЕННИКА
/НАЗВИ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ/

10.02.02-українська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Київ-1994

7В 30.00

Робота виконана на кафедрі стилістики української мови
Українського педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова

Науковий консультант - член-кореспондент АН України,
доктор філологічних наук,
професор В.В.НІМЧУК

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук,
професор С.П.БЕВЗЕНКО
доктор філологічних наук,
професор К.Г.ГОРОДЕНСЬКА
доктор філологічних наук,
професор М.М.ПЕШАК

Провідна установа - Запорізький державний університет

Захист відбудеться 24 травня 1994 року о 15 годині на за-
сіданні спеціалізованої ради Д 016. 28. 01 із захисту дисер-
тацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук
при Інституті мовознавства ім. О.О.Потебні АН України /252001,
Київ-І, вул. Грушевського, 4/.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотечі Інституту
мовознавства ім. О.О.Потебні АН України.

Автореферат розіслано "___" _____ 1994 року.

Учений секретар
спеціалізованої ради, доктор
філологічних наук, професор

Н.Г. Озерова
Н.Г. ОЗЕРОВА

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00756369 (-)

ЛННБ ім. В. Стефаника
АН України

Актуальність дослідження. З часу виокремлення вчення про словотвір із морфології в окрему лінгвістичну дисципліну інтерес українських мовознавців до проблем дериватології не збухає. У ряді праць поетапно розв'язано цілий комплекс важливих теоретичних і практичних завдань словотвору української мови. Пильна увага приділялася й окремим питанням історичного словотворення різних частин мови, у тому числі й іменника. В осмисленні здобутків і постановці нових завдань у цій галузі значну роль відіграли широко відомі праці С.П.Бевзенка "Історична морфологія української мови" /1962/, Л.Л.Гумельської "Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст." /1958/, С.П.Самійленка "Нариси з історичної морфології української мови. Ч.І." /1964/. Українське мовознавство нагромадило досить великий матеріал із історичного словотвору іменника: досліджено історію ряду важливих дериваційних формантів, на історичному матеріалі виконано низку робіт, присвячених частковим питанням словотвору, значний матеріал із історичного словотворення міститься в розвідках із історичної лексикології. Однак історія афіксального словотвору іменника на сьогодні досліджена фрагментарно. Немає навіть загального переліку афіксів, які функціонували на різних етапах розвитку української мови. Кількість тих дериваційних формантів, які вже вивчені в україністиці в плані їх історії, зовсім невелика. Значний фактичний матеріал, наявний у виконаних роботах, унаслідок відсутності історико-дериваційних ідей, залишається розрізаним, незапитаним. Немає праці узагальнюючого характеру про історію формування словотвірної структури іменника впродовж усього писемного періоду розвитку української мови, праці, що ґрунтується на сучасних досягненнях теоретичної дериватології. Різноманітні розвідки в цій галузі, відображаючи стан науки свого часу, здебільшого торкалися еволюції не всієї системи, а окремих морфем, звідси констатуваний, ілюстративний характер багатьох досліджень. Причиново-наслідкові зв'язки, історичний фон, що пояснюють хід і причини еволюції словотвірної системи в цілому, не могли бути розкриті повною мірою. Між тим і з погляду дериватології іменник посідає особливе місце в системі частин мови: у цьому відношенні він є найбагатшим класом слів. Отже, дослідивши формування словотвірної структури іменника, можна буде зробити ряд важливих проєкцій на історію формування всієї дериваційної системи української мови.

Попередній розвиток історико-лінгвістичної думки на Україні й у всьому слов'янському світі створили передумови для подолання ато-

марності в описі еволюційних процесів. З'явилися нові монографії з проблем праслов'янського іменникового словотвору /И.Ж.Варбот, М.Войтила-Сверзовська, В.В.Мартинов, Ф.Славський та ін./, низка статей із окремих аспектів цієї проблеми, у яких розвивається, конкретизується, доповнюється ряд положень класичних праць Е.Бенвеніста, К.Бругмана, В.Вондрака, А.Мейє, Г.П.Павського та інших лінгвістів минулого, присвячених дослідженню індоєвропейської та праслов'янських мов. Побачили світ ґрунтовні лексикографічні твори: 17 випусків етимологічного словника слов'янських мов /праслов'янський лексичний фонд/ за ред. О.М.Трубачова, кілька томів праслов'янського словника за ред. Ф.Славського, в яких ретельно досліджується словотвірна структура похідних слів. Ці та інші праці являють собою надійну базу для повного уявлення про словотвір іменника праслов'янської мови як вихідної системи для розгляду наступних етапів розвитку української мови.

Загальний розвиток теорії словотвору, зібраний багатий фактичний матеріал у вітчизняних та зарубіжних розвідках з словотворення українського іменника різних епох, накопичений досвід словотвірного аналізу в синхронічному й діяхронічному аспектах дають можливість приступити до розв'язання завдання, яке ще не ставилося в Україні: дослідження словотвору української мови як функціонуючої системи, що розвивається. Полегшують ведення дослідження в системних і структурних зв'язках розвідки Я.В.Закревської, О.Т.Захарків-Гавришко, К.М.Лук'янка, А.М.Мукан, В.В.Німчука, З.С.Сікорської та ін., у яких вивчається словотворення різних діалектних територій. Поряд із працями, присвяченими словотворенню сучасної української літературної мови, включаючи й словотворення різних терміносистем, вони допомагають створити загальну картину суфіксальної дериваційної системи українського іменника на сучасному етапі розвитку української мови.

Однією з найважливіших підсистем згаданої системи є суфіксальний словотвір іменників чоловічого роду, обраний об'єктом реферованого дослідження. Отже, мета роботи - вивчення історії формування суфіксальної дериваційної системи іменників чоловічого роду впродовж писемної історії української мови. Предметом дослідження виступають лише ті похідні, які утворені чисто суфіксальним /включаючи нульсуфіксацію/ способом словотворення. Формування словотвірного значення, сполучення словотворчого форманта з твірною основою в структурах, утворених способом словоскладання в поєднанні

з суфіксацією, відбувається за іншими правилами. Тому такі структури, історія формування яких може бути предметом окремого монографічного дослідження, до аналізу не залучаються. З цієї ж причини із розгляду виключаються також похідні, утворені префіксально-суфіксальним /конфіксальним/ способом, незважаючи на те, що друга частина конфікса формально збігається з суфіксами. У той же час загальний нарис становлення суфіксальної словотвірної системи іменника в українській мові послужить історичним тлом для поглибленого вивчення названих структур, підготує ґрунт для дослідження взаємодії основних способів словотворення в історії мови як важливого чинника, що визначає багато інших процесів деривації, і в першу чергу формування нових словотвірних типів. У реферованій праці також не розглядаються гіпокористичні й демінутивні, а також пейоративні й аугментативні утворення, оскільки в семантичному плані вони являють собою дві окремі підсистеми з виразною специфікою формування кожної з них.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в українському мовознавстві вперше на широкому фактичному матеріалі системно досліджується суфіксальний словотвір іменника впродовж усієї писемної історії української мови. Виникнення нових у структурному відношенні слів, зміна характеру словотвірних зв'язків формантів з твірними основами різних типів, збільшення чи зменшення продуктивності словотвірних формантів, розширення чи звуження семантичного навантаження афіксів - ці та інші факти, розглянуті в контексті системи, дають змогу пояснити причини й умови мовних змін як наслідок реагування системи на зміни в господарському, культурному житті народу, як фактора тиску системи на характер змін її елементів.

За основну одиницю дослідження в роботі прийнято лексико-словотвірний тип, який характеризується спільною твірною основою, одним і тим же суфіксом і спільним лексико-словотвірним значенням, тобто словотвірним значенням, конкретизованим до рівня семантичної теми лексики.

Головна увага в дисертації спрямована на розв'язання таких завдань:

1/ визначення складу суфіксальних словотвірних типів іменника праслов'янської доби пізнього періоду як вихідної системи для синхронічного дослідження суфіксальної словотвірної системи іменників чоловічого роду XI-XIII ст.;

2/ детальний опис функціонування кожного суфікса чоловічого

роду в історії української мови;

З/ визначення основних тенденцій і закономірностей розвитку суфіксальної словотвірної системи іменників чоловічого роду впродовж окресленого періоду. .

Синхронно-діахронічний характер роботи зумовив обрання кількох методів лінгвістичного аналізу для розв'язання комплексу поставлених завдань: описового, порівняльно-історичного, зіставного й статистичного. Для визначення деяких теоретичних підходів у синхронічному й діахронічному вивченні словотвірних явищ застосовано експериментальний метод.

Матеріальну основу дослідження складають мовні факти, здобуті із найбільш надійних у джерелознавчому відношенні, різноманітних за жанрами й стилями пам'яток XI-III, XIV-XVII ст. У роботі широко використовуються матеріали історичних словників, що відображають лексику зазначеного періоду функціонування української мови. До аналізу залучені також основні лексикографічні та лінгвістичні праці українських мовознавців XVI-XVIII ст. /лексикони, граматики, розмовники/. Джерелами матеріалу сучасної української мови послужили головним чином твори художньої літератури XIX-XX ст., дані найбільших тлумачних і перекладних словників, діалектні матеріали тощо.

Факти для характеристики праслов'янського періоду почерпнуті в основному з різних етимологічних словників слов'янських мов, а також спеціальних праць, присвячених праслов'янському словотвору.

Наукове і практичне значення дисертації. Виявлені тенденції й закономірності розвитку суфіксальної словотвірної системи становлять певну цінність для розробки теоретичних проблем історичного словотвору. Результати дослідження можуть стати складовою частиною синтетичних праць з історичного словотвору української мови. Матеріал дисертації можна використати при укладанні етимологічних та історичних словників української мови, підготовці розвідок з історичної лексикології. У вузівській практиці рефероване дослідження може лягти в основу читання відповідного спецкурсу, а також використовуватися при читанні курсів з історичної граматики української мови та історії української літературної мови. Фактичним матеріалом дисертації можуть скористатися студенти при підготовці курсових і дипломних робіт.

На захист виносяться такі положення:

1. Переважна більшість формантів чоловічого роду, виявлених у найдавніших досліджених текстах, зводяться до праслов'янських відповідників, які беруть свій початок у період балто-слов'янської чи індо-європейської мовної єдності.

2. У писемних пам'ятках XI-XIII ст. фіксується лише кілька утворень зі специфічно південноруськими /власне українськими/ формантами. Вироблення національно-самобутніх рис суфіксального словотвору, початок інтенсивного формування яких припадає на XIV-XV ст., відбувалося головним чином у напрямку своєрідного використання спільносхіднослов'янського фонду дериваційних афіксів.

3. Нові форманти виникають здебільшого внаслідок ускладнення первинних суфіксів за рахунок частини мотивуючих основ у результаті зміни мотиваційної співвіднесеності словотвірних одиниць. Окремі форманти можуть творитися шляхом контамінації різних суфіксів.

4. Основна частина лексико-словотвірних типів сучасної української мови, включаючи й типи з іномовними суфіксами чоловічого роду, була сформована головним чином на кінець XVII ст.

5. Розбудова суфіксальної словотвірної системи української мови зумовлена екстралінгвістичними факторами /потребами номінації, збагачення стилістичних ресурсів мови/, характер змін окремих ланок системи /функціонально-семантична дистрибуція формантів, набір їх функцій; продуктивність, фреквентність у вживанні і т. ін./ визначається факторами внутрісистемними, зокрема взаємодією формантів на рівні лексико-словотвірних значень. Зміни в деяких фрагментах словотвірної системи безпосередньо стимулювалися розвитком синтаксису.

6. В освоєнні денотативної бази словотвору на всіх етапах функціонування української мови значну роль відіграли запозичені форманти, що сполучалися, як правило, з неслов'янськими твірними основами; їх використання як засобу мовної експресії носило не загальномовний, а індивідуальний /оказіональний/ характер.

Апробація роботи. Окремі розділи дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри стилістики української мови Українського педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова /1990, 1991/, де виконано роботу, дисертація в цілому - на засіданні Відділу істо-

рії української мови Інституту української мови АН України. Ряд положень дисертації у вигляді доповідей та повідомлень були викладені на всеукраїнських та міжнародних конференціях, читаннях у Львові /1991/, Івано-Франківську /1991/, Києві /1992, 1993/, Полтаві /1992/, Кривому Розі /1992/, Запоріжжі /1993/, Алупці /1993/, Тернополі /1993/, розширеному пленумі Наукової ради "Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності" Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні АН України /Кривий Ріг, 1991/.

З теми дисертації опубліковано 14 праць загальним обсягом понад 17 друкованих аркушів, у тому числі й монографія "Історія суфіксальної системи українського іменника /назви осіб чоловічого роду/" /Київ, 1993/.

Структура і зміст дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів і висновків. У додатку подається список скорочень використаних джерел та список основної використаної літератури.

У вступі обґрунтовується актуальність теми дослідження, формулюється його мета, завдання, розкривається наукова новизна дисертації, практичне значення, указується матеріальна база, викладаються положення, які виносяться на захист.

У першому розділі "Особливості організації афіксальної словотвірної системи та шляхи її дослідження" узагальнюються здобутки вітчизняного мовознавства на шляху до вивчення словотвору української мови як функціонуючої системи, накреслюються шляхи дослідження її розвитку, обґрунтовується вибір вивчення історії афіксальної системи через призму лексико-словотвірних типів. Тут же уточнюється методика використання етимологічного матеріалу на різних етапах розвитку української мови, критерії виключення до аналізу похідних різних епох, а також мовних фактів, наявних у розвідках інших авторів з історичного словотвору.

Словотвірна система української мови протягом віків розвивалася як сукупність діалектних систем і підсистем, що взаємодіяли між собою. Дослідження історичного діалектного словотвору лише розпочинаються, однак уже зараз виявлені регіональні особливості словотвору іменника навіть у найдавнішу епоху писемного розвитку української мови. Подальші спостереження в цьому напрямку, певне, вестимуться не лише на рівні інвентаря словотворчих формантів, а й на рівні специфіки використання спільного фонду дериваційних

афіксів у різних діалектних масивах. Безсумнівно, діалектні розбіжності посилювалися в наступні століття. Однак у дисертації словотвірна система представлена до деякої міри у вигляді абстракції, яка близька до дійсності, унаслідок того, що на сучасному етапі вивчення історичного словотвору знімається з дослідження проблема діалектного варіювання і замінюється поняттям системної варіативності.

У цьому ж розділі розглядаються деякі теоретичні питання словотвору. Так, зокрема, тут обґрунтовується думка, що жоден з двох відомих аспектів розгляду словотворення /"як можна робити нові слова" - Л.В.Щерба, "як зроблені нові слова" - М.М.Шанський/ не можна абсолютизувати, оскільки це призводить до зав'язування мовній дійсності того, чого в ній не було, або ж до неправомірного виключення з розгляду цілих класів похідних слів. Мові не можна приписувати систему правил творення слів, слід вивчати реальні механізми породження номінативних одиниць з урахуванням даних психолінгвістики, існування яких мовних одиниць реально усвідомлюється мовцями. Такий підхід дає можливість розмежовувати афікси, що виленовуються в структурі слова /до + дом + у/, і афікси словотворчі /по + бранцуз + ськи/. Для досягнення формантом, що виленовується в структурі слова на певному етапі розвитку мови, словотвірної сили, необхідна наявність певної критичної маси структур з цим формантом або певної критичної маси їх слововживань. Утягування навіть небагатьох утворень у орбіту частого слововживання створює передумови для набуття цим формантом словотворчих властивостей.

У писемний період розвитку української мови спостерігається процес встановлення корелятивно-семантичних відношень між основними частинами мови: іменником - прикметником - дієсловом, унаслідок чого одна й та ж семантична ідея під впливом комунікативної необхідності може бути уявлена й матеріалізована в мові /як результат трансформації/ у вигляді предмета - якості /властивості/ - дії /білий - біліти - білизна, битий - биття - бити тощо/. Порівняймо реально мовленнєві /і мовні/: облизня впімати, знайти на трапку /тобто "де трапиться"/ та ін. На сучасному етапі розвитку мови вже можна говорити про реалізацію значної частини семантичних ідей у парадигмі трьох основних частин мови: субстантива - ад'єктива - дієслова. Це накладає відбиток на уяв-

У пам"ятках XI-XIII ст. виявлено відносно небагато суфіксів іменників чоловічого роду, які мали високу продуктивність. Крім нульового форманта /-Ø/, що сягає суфіксів з детермінативами основи на голосний, та запозиченого з латинської і грецької мов -арь, сюди належать -ьн/икъ /-ъnîkǫ/, -ьць /-ъcǫ/, -ичь /-ičǫ < -itǫ /, -инь /-inǫ/, -тель /-telǫ/ та деякі їх похідні. Небагато було й суфіксів середньої продуктивності: -ачь /-ačǫ < -ačǫ /, -унь /-unǫ/, -ить /-itǫ/, -акъ /-akǫ/, -ухъ /-uchǫ/, -ьца /-ъca/. Значно більше суфіксів малої продуктивності: -ькъ /-ъkǫ/, -окъ /-okǫ/, -ькъ /-екъ/ /-ъkǫ/, -ько /-ъko/ /-ъko, -ъko/, -къ /-kǫ/, -ька /-yka/, -ица /-ica/, -ань /-anǫ/, -ьнь /-ъnǫ/, -ань /-anǫ/, -таи /-taiǫ /, -оть /-otǫ/, -ить /-itǫ/, -оста /-osta/, -аи /-aiǫ /, -ь/на /-ъna/, -ьи /-jiǫ /, -ьи /-jiǫ /, -ежь /-ežǫ/, -хъ /-chǫ/, -ихъ /-ichǫ /, -оша /-oša /, -ель /-elǫ/, -т/ьль /-tǫlǫ /, -ль /-lǫ /, -ель /-elǫ/, -рь /-rǫ /, -ьрь /-yrǫ /, -ьрь /-yrǫ /, -тьрь /-tyrǫ /, -вь /-ovǫ /, -авь /-avǫ /, -огъ /-ogǫ /, -мь /-mǫ /, -имь /-imǫ /, -твь /-tvǫ / . Мало продуктивність мали також запозичені з грецької мови через посередництво старослов"янської суфікси -исть, -ать та деякі інші форманти.

У ролі твірних основ найчастіше виступали основи іменників, прикметників, дієслів, рідше - числівників і, як виняток, займенників і прислівників. Переважна більшість словотворчих морфем високої і середньої продуктивності могли сполучатися з іменниковими, прикметниковими і дієслівними основами. Проте продуктивність афіксів не перебуває в прямому зв'язку з їхньою здатністю сполучатися з різними частиномовними основами. Навіть серед суфіксів високої продуктивності є такі форманти, які поширюють твірні основи лише певної частини мови. Так, наприклад, нульовий формант мав дуже високу продуктивність, проте його сполучуваність серед іменників чоловічого роду обмежувалася рамками дієслівних основ. Лише від дієслів творилися також іменники з суфіксом високої продуктивності -тель, суфіксами середньої та малої продуктивності -аи, -таи, -оть, -ька, -ихъ, -хъ, -ьль, -аль, -ель та ін. Ряд суфіксів могли сполучатися тільки з субстантивними основами. Це високопродуктивні форманти -ичь, -инь та суфікси середньої і малої продуктивності -ько, -ько, -исть, -мь, -ель, -ьи, -ьрь, -имь. Суфікси, що сполучалися з прикметниковими основами, як правило,

могли поєднуватися й з іншими частиномовними твірними. Лише деякі з них / -рь, -ша, -оста / виділяються в поодиноких відприкметникових дериватах.

Незважаючи на розмаїття суфіксальних словотворчих засобів, основна маса іменників творилася за допомогою кількох суфіксів високої продуктивності. Зростаючі вимоги мовців у позначенні реалій навколишнього світу забезпечувалися широким діапазоном лексико-словотвірних значень структур із суфіксами високої продуктивності. Десубстантиви, девербативи і dead"ективи, маючи спільні загальні лексико-словотвірні значення /напр., означальні назви осіб і найменування людей за функціональними ознаками/ суттєво різняться конкретними лексико-словотвірними значеннями. Один і той же формант, сполучаючись з різними частиномовними основами, у більшості випадків творить структури з неоднаковим словотвірним значенням у силу неоднаковості частиномовного значення твірних основ. Це саме спостерігається на рівні найбільших абстракцій словотвірних значень /агентивні, інструментальні найменування, назви місць, територій і т. ін./, що їх прийнято називати словотвірними полями, де словотворчі форманти виступали як ідентичні словотворчі засоби; на рівні ж більш конкретних словотвірних значень, що їх звичайно називають лексико-словотвірними, ці форманти виступають як омонімічні словотворчі засоби. Ця єдність протилежностей виявляється, наприклад, у тому, що, скажімо, словотвірне поле діяча, яке обслуговується певними суфіксами, об"єднує похідні з досить віддаленими лексико-словотвірними значеннями, адже діячем може бути людина, тварина і навіть рослина.

У мові XI-XIII ст. ряд лексико-словотвірних значень виражався лише певними суфіксами. Так, наприклад, серед відіменникових похідних лексико-словотвірні значення "назви осіб, що виконують дію за допомогою свійських тварин" /коньникъ, сокольникъ/, "назви осіб, які використовують предмет за призначенням" /пищальникъ, свирьльникъ/, "назви осіб, які торгують, купують, володіють чимось" /гречьникъ, вошьникъ/ та ін. виражалися лише суфіксом -никъ. У той же час у ряді позицій способи вираження окремих лексико-словотвірних значень дублювалися. Серед відіменникових похідних це "назви осіб за результатом дії" /суфікси -ьникъ, -ьць, -арь/: сѣдельникъ, котельникъ, коузнъць, гьрньчарь, "назви осіб, що здійснюють дію за допомогою знаряддя, механізму, пристосування" /суфікси -ьникъ, -ькъ/: лоучьникъ, смьцькъ та ін. групи імен-

ників. Саме в таких групах похідних звичайно спостерігаються випадки синонімії словотворчих суфіксів при ідентичних основах /тип коузньникъ = коузньць/. Слід зауважити, що ряд суфіксів набуває спеціалізованого значення. Так, наприклад, суфікс -ичь і похідні з первинним значенням "походження з спільноти" набуває лексико-словотвірного значення "назви синів по батькові чи по матері", на базі якого формується спеціалізована функція цього форманта - творити імена по батькові, - яка вже в розгляданий період була домінуючою.

Отже, конкуруючих суфіксів у пам'ятках XI-XIII ст. виявлено небагато. Коли брати до уваги продуктивність суфіксів /а, отже, й конкурентноспроможність/, то в цей період реально конкурували такі форманти:

I. Відіменникові похідні: а/функціональні найменування осіб: -/ьн/икъ = -арь, б/означальні назви людей: -/ьн/икъ = -ьць = -ичь, в/назви недорослих тварин, малят звірів, птахів: -ьць = -ичь.

II. Відприкметниковий словотвір: а/функціональні назви осіб: -ьць = -/ьн/икъ, б/означальні назви чоловіків: -/ьн/икъ = -ьць.

III. Віддієслівні похідні: а/функціональні назви осіб: -∅ = -/ьн/икъ = -ьць = -ичь, б/означальні назви осіб: -∅ = -/ьн/икъ = -ьць = -тель, в/назви неживих предметів: -∅ = -окъ, г/опредмечені назви дій: -∅ = -оть.

Основу реферованого дослідження становить третій розділ "Розвиток суфіксальної словотвірної системи іменників чоловічого роду в українській мові", у якому простежується історія близько вісімдесяти /включаючи й тринадцять запозичених/ суфіксів та їх варіантів, що вживалися для творення іменників чоловічого роду з XIV століття по наш час. Цей розділ, як і попередній, відкриває підрозділ, у якому досліджується історія нульового форманта /-∅/, що використовувався для творення назв чоловічого роду в двох модифікаціях: нульовий суфікс + закінчення -а, нульовий суфікс + нульова флексія. Віддієслівних назв людей за виконуваними функціями він творив небагато, однак в українській мові спостерігається його активізація при творенні найменувань за атрибутивними ознаками, причому похідні двох останніх століть здебільшого мають експресивний, іноді яскраво виражений пейоративний характер: знайда, забіга "бродяга", забрьоха, збій "розбійник", пропій "п'яниця", затіч "зайда", осуд "пліткар", задега "задирака" тощо. Назви тварин за допомогою цього форманта творилися рідко, зате найменуван-

ня рослин трапляються в староукраїнській мові досить часто: переступ зеліє /СлЛекс 81/,* покри/к/ зеліє /85/, пово/й/ зело /III/, подрасць трава /222/ та ін., серед народних найменувань рослин сучасної мови таких іменників нараховується не менше двох десятків. Активізується нульовий формант у творенні назв явищ природи, стихійних лих, природних об'єктів, рельєфу, ділянок землі, їх меж тощо, однак цей суфікс у творенні найменувань, не пов'язаних з діяльністю людини, свої позиції поступово втрачав. Лексико-словотвірних типів назв предметів, пов'язаних з діяльністю людини, в українській мові сформовано значно більше, ніж найменувань природних об'єктів, явищ тощо. Це *n loci* за функціональною і, особливо, атрибутивною дією /об'їздъ, засѣвъ, обрубъ "земельна ділянка", обходъ, лазь - XIV-XV ст., перелазъ, попасъ -XVI-XVII ст., переїзд, приїом "місце, де проводиться набір рекрутів", перегін "брід", перевіз "переправа", вивіз "узвіз", випуст "місце випасу худоби", захист "захищене від вітру місце", облаз "стежка в горах" - XIX-XX ст. та ін./, іменники на позначення споруд, об'єктів різноманітного призначення /замок, склад, окоп, підкоп, загін "загін для худоби", прилип "карниз" тощо/, найменування інструментів, механізмів, пристосувань, одягу та його елементів. Особливо багато іменувань сукупності продукта, що є результатом дії /доходъ, приходъ, прѣпись "податок", ослухъ "штраф за порушення", припасъ "приблудна худоба" - XIV-XV ст., налогъ, заставъ, розходъ - XVI-XVII ст., оклад "річний податок", виплат - XIX ст. та багато ін./ . Набули дальшого розвитку всі словотвірні підтипи найменувань із загальним словотвірним значенням "опредмечена дія". З розвитком словотворчого типу девербальних іменників із цим значенням пов'язане одне з найцікавіших і мало вивчених явищ у формуванні й функціонуванні іменника як частини мови: зародження й розвитку тенденції до творення іменників зі спеціалізованою функцією - виступати в постприйменниковій позиції обставинних прийменниково-відмінкових конструкцій, які могли бути на різних етапах адвербіалізації. Переважна більшість цих девербативів вживаються лише в одній, рідше двох-трьох відмінкових формах, отже, були іменниками неповної парадигми: без перестани /ПВЛ 127/; бѣ бо уже въ заморозъ /142/; без упроса /1480 ССУМ П 481/; куля навylie/т/ прошла /1584 АЖ 84/; рушилъ .. на отсѣчь войску /ЛСам 21/; войско въ поготовѣ стало /ДСО 25/; до утеку

* Список умовних скорочень подано в додатку до дисертації.

удалися /ЛВел П 38/ тощо. Такі утворення належали до живомовних, пор. сучасні: ворота на запорі, до виросу не запрягай коня, со-бака на прив'язі, без упину, без передиху та багато ін.

У позиції максимальної продуктивності впродовж усього періоду розвитку української мови виступав суфікс -/н/ик. У відприкметниковому творенні зросла кількість іменувань осіб за об'єктом, результатом дії /бобровник, воловник, садовник, м'ховник, ножовник, шапочник - XIV-XVII ст., тиндітник "хто шиє церковні ризи" /тиндітний/. банковик, вістовик, скрипичник "скрипав" тощо - XIX ст./, причому на базі цього лексико-словотвірного типу формується підтип найменувань чоловіків за місцем дії /цеховик, січовик, городовик, степовик тощо/. Набули розвитку більшість лексико-словотвірних типів назв осіб із атрибутивними лексико-словотвірними значеннями, однак такі утворення в переважній більшості займають стилістично нейтральні позиції. Значно зросла кількість відприкметникових назв тварин, міфічних істот, з XVII ст. в пам'ятки активно проникають іменники на позначення рослин. В XI-XIII ст. суфікс -/ьн/ик творив невелику кількість відприкметникових неживих предметів. У староукраїнській мові XIV-XVII ст. формуються лексико-словотвірні типи цих утворень за функцією, подібністю, часом використання та ін., у новій українській мові процес набуває чіткого окреслення. Це назви приміщень за часом використання /літник, дзвеник, зімовик/, найменування продуктів харчування /маковник, гречаник, медяник, горохвяник/, інструментальні назви та ін. Віддієслівні найменування осіб в українській мові XIV-XVII ст. групуються за тими ж лексико-словотвірними типами, що й у попередню епоху. Група назв осіб за сталим чи тимчасовим заняттям поступово втрачала в своєму складі церковнослов'янські, книжні елементи, натомість поповнюється новотворами /р'язник, мелник, воєвник, переводник "перекладач" тощо - XIV-XVII ст./.. Особливо багато таких дериватів фіксується в пам'ятках нової української мови. Значно зросла кількість девербативів за атрибутивною дією, особливо за процесуальною ознакою, що вказує на поведінку, погляди і т.ін. Назви тварин трапляються рідко: два во/з/ники сєрье /1475 ССУМ I 186/; плавник риба /СлЛекс 278/; буркітник /Гр I II2/ "голуб"; трусник /ІУ 290/ "заєць". А от найменувань рослин за весь період в обстежених пам'ятках фіксується не менше 50-и. Процес становлення лексико-словотвірних типів і підтипів в ономастологічних класах неживих предметів у староукраїнській мові відбувався довго,

інтенсифікується він у новій українській мові. Формуються такі лексико-словотвірні типи: *n instrumenti* /білик "різець для очистки шкір", гладик "інструмент колесника", движник "двигун", тріщаник "шерхебель" та ін./, назви приміщень, вмістилищ та їх частин /студник "криниця", парник, вівадник "цегляний димар", зливник, пристебник "приміщення для реманенту", мірник, поливанник тощо/, найменування страв за способом виготовлення /вареник, верчик, товченик, перевертаник та ін./ . Найбільш численною й найбільш розгалуженою в семантичному плані була група відсубстантивних дериватів. Майже всі підгрупи найменувань осіб функціонального типу суттєво поповнилася новими дериватами. Це назви за результатом дії /бердник, войлочник, сагайдачник, папірник - XIV-XVII ст./, найменування людей, що обслуговують домашніх тварин /чередник, медвѣдник, велблюдник, голубник - XIV-XVIII ст., псюрник, кобильник "любитель коней", баранник "вівчар", гусятник - XIX-XX ст./, назви осіб за місцем функціонування. Група найменувань осіб, що діють за допомогою знаряддя, механізму пристосування поповнювалася не досить активно, однак останнім часом дослідники відзначають зростання кількості похідних від іномовних основ /автокарник, вагонник, гарпунник, екскаваторник, катерник/. В українській мові збережені всі давні типи означальних назв осіб. Однак суттєве поповнення новими похідними відбулося в групі іменувань за характерною поведінкою і, особливо, за соціальним станом. Остання група постійно оновлювала свій склад унаслідок змін у суспільно-економічному житті носіїв мови. В обстежених пам"ятках XI-XIII ст. десубстантивних назв тварин не виявлено. Не фіксуються такі структури на *-н/ик* і в текстах XIV-XVIII ст., за винятком тих небагатьох випадків, коли демінутивна назва вживалася на позначення малих тварин за подібністю. Пор. дикому коникові /1620 УІ І77/; Сверщ: коникъ /Бер II/. У новій українській мові такий спосіб називання малих тварин стає типовим, напр.: вівчарик "бекас", волик "жук", грицик "польова пташка" та ін. У новій українській мові з'являється ряд дериватів, що позначають птахів /переважно/ та ін.тварин за місцем перебування /здебільшого/, предметом харчування: бур"яник "ведмідь, що живе в бур"янах", гноївник "жук", рінник "водяний горобець", садник "вид птаха", коноплик "коноплянка", очеретник "очеретянка", курчатник "яструб" та деякі ін. У досліджених пам"ятках XI-XIII ст. не виявлено також відсубстантивних назв рослин на *-ьн/икъ*. Мало їх було, у силу

їх специфіки і в текстах XIV-XVIII ст. Однак вони досить широко представлені в найдавніших лексикографічних працях. У сучасній мові, за нашими даними, на різних українських теренах функціонує близько 300 таких іменників. Це назви за виконуваними функціями: блосичник /СлЛекс 86/ "зілля від бліх"; мильник трава /250/; бородавник /1884 Роговик II/ "трава від бородавок"; лихоманник, остудник /остуда "простуда"/ /16/; за подібністю: в'нечник зеліє /СлЛекс 82/; копитник зеліє /93/; возник зеліє /95/; за місцем, де ростуть: поточник трава /СлЛекс 373/, дорожник /1884 Роговик 23/; багульник /Ж 9/ від багула "багно", бережник /24/ тощо. Формант -/н/ик розширив сферу свого вживання при відсубстантивному творенні назв неживих предметів, суттєво збільшючи продуктивність при творенні найменувань вмістилищ /хлібник, кашник, відник "посуд для води", зільник "горщик для квітів", мамалижник та ін./, назв приміщень для тварин /курник, кокошник, овечник, голуб"ятник, звірник, корівник/, споруд різноманітного призначення /сінник, душник, повітрик "флюгер", половник "приміщення для полови", димник "димар", кукурузник "сараї для кукурудзи". Серед предметних утворень ще в давній мові трапляються назви місць на -/ьн/икь, мотивованих найменуваннями рослин /виноградьник, травьник, капустьник/. Згодом в українській мові такі іменники стали позначати самі дерева та куці, тобто переходили в розряд збірних. Лексика цього типу спостерігається на топонімічній карті України. Такі утворення являють собою магістральний шлях розвитку відсубстантивних *n. loci* на -/н/ик. Інші типи малочисленні, притаманні головним чином для діалектного мовлення: назви поля, з якого знятий урожай /житник, ріпник, кукурузник /; назви місць, де хтось чи щось знаходиться: кощобник "місце, де ставиться кошоа", бабник "місце в церкві, де стоять лїки" тощо. Упродовж тривалого часу в українській мові був сформований тип десубстантивних інструментальних найменувань на -/н/ик: сътник /1339 ССУМ II 42I/ "невід"; ручников чотири /1583 АЖ 46/; сошники двоє /76/; гармати побрали .. а железники порозривали /ЛСам 24/ та ін. У межах цього типу в діалектах фіксуються іменники зі значенням "держално": качерожник "держак кочерги", метолник "держак мітли" тощо. Спостерігається також активність форманта при творенні іменників на позначення одягу, постільних речей, зброї та їх елементів, продуктів харчування та ін. В українській мові XIV-XVIII ст. відчислівникове творення іменників на -/н/ик зміцнило свої позиції: стало ширшим коло твірних

основ і семантичних типів похідних. Так, у побуті українців XIV-XIII ст. функціонували імена-прізвиська, які вказували на черговість народження дитини в сім'ї: первикь, третикь, четверикь, де-в'ятикь. У різні роки фіксуються назви інструментів, мір, рослин тощо. У дисертації подається також детальна історія похідних від -/н/ик формантів: -/а/льник, -ільник, -івник /-овник, -евник / -овик, -авник, -аник, -атник, -е/н/ник, -арник, -ивник, -ечник / -ешник / -ушник, -ашник, -ельник, -ишник та ін., вказується на своєрідність у їх вживанні.

У підрозділі про суфікс -чик / -щик взято під сумнів твердження про те, що іменники з цим формантом з'явилися в українській мові у вигляді запозичень з російської, адже окремі структури фіксуються в пам'ятках української мови раніше, ніж у мові російській /за даними СЛРЯ/, а значна частина похідних на -чик / -щик - автохтонні утворення. Однак слід відзначити сильні іноземні впливи на продуктивність афікса. Причому інтенсифікація вживання дериватів на -чик / -щик спричинялася не лише російською, а й польською мовою. У російській мові відповідного періоду, за нашими спостереженнями, не документуються не лише окремі деривати, а навіть цілі лексико-словотвірні типи, притаманні для мови української. Так, наприклад, у російській мові XIV-XIII ст. не було найменувань на -чик / -щик за місцем народження чи проживання, які в мову українську, безперечно, зайшли з польської. Такі утворення в українській мові згаданого періоду об'єднувалися в досить численний тип. Проте висока конкуренція з боку формантів на -ець, -ин, і особливо -/н/ик, які мали той же набір функцій, що й -чик / -щик, приглушувала розвиток функцій останніх. Багато з них мали однокореневі синоніми з іншими суфіксами /торговчик = торговець, боярчик = боярин, татарчик = татарин і т. ін./, що зумовило поступове витіснення розглянутих структур з широкого вжитку. Цей процес носив об'єктивний характер, однак застереження від надмірного вживання цього суфікса в 30-і роки політичанами від мовознавства було розцінене як націоналістичне шкідництво в питаннях українського словотвору.

Ливим і продуктивним у XIV-XIII ст. був суфікс -ок. Однак у відприкметниковому творенні він виявив активність лише в продукуванні назв рослин: веселокь трава /СЛлекс 29/, б'юлокь трава /391/, дичок /Б-Н II8/ "ди́ке дере́во" або "ди́кий овес", сморщок /334/ "вид гриба", рижок /Гр IУ I6/ "гриб-ри́жик", синок /О П 214/ "волошка"

тощо. Інші типи нечисленні. У досить об'ємній групі віддієслівних іменників на -ок назви осіб займають порівняно скромне місце. В обстежених пам'ятках знаходимо близько десятка іменників на позначення чоловіків за сталим чи тимчасовим заняттям або за професією /фіксуються з XVI ст./ та скільки ж назв осіб, що є об'єктом чи результатом дії, напр.: выпороток, от выпорота матки з живота назван /Бер 215/, выродокъ /XVI Тимч 442/, недонсокъ изверг /Син 132/, вилупок /Гр I 168/, годованок /288/, вихованок /O I II2/. Назви осіб за характеризуючою дією трапляються переважно в пам'ятках нової української мови. У текстах різних епох фіксуються кілька назв тварин, дещо більше найменувань рослин. Значно активніше суфікс -ок вживався для творення назв речей: у тексті старої української мови проникає досить велика кількість інструментальних найменувань, назв місцин /переважно земельних ділянок/. Іменники на позначення будов, споруд, їх частин, найменування видів одягу, його деталей, продуктів харчування зустрічаються переважно в новій українській мові. Особливою активністю з найдавніших часів цей формант відзначався при творенні найменувань сукупності чогось, частини від цілого: пожитокъ, придатокъ, податокъ, прижитокъ, поплатокъ, добитокъ та ін. /XIV-XV ст./, спадокъ, обръзокъ, кусокъ, доробокъ /XVI-XVIII ст./. На різних етапах розвитку мови фіксується велика кількість девербативів із загальним словотвірним значенням "опредмечена дія", а саме: іменники на позначення дії більшої або меншої інтенсивності без додаткових семантичних відтінків у значенні: роздѣлокъ /1565 КартТимч/, розвязокъ /1621/ "розв'язування", виробокъ /XVII 441/ "виробляння", подимок /Гр III 241/ "піднімання", роspитокъ /IV 72/ "розпитування" та ін.; іменники, які називають дію як один акт, що може бути багаторазово повторена: впоминокъ /1508 Тимч 322/, зивок /Б-Н 154/, ковток /187/ тощо. Багато іменників набували абстрактного значення. Девербативи на -ок часто виступали на місці віддієслівних іменників із нульовим суфіксом, викликане це явище потужною експансією форманта -ок, який заступенем продуктивності й об'ємом лексико-словотвірних значень на межі XIX-XX ст. рідко якому суфіксу поступався. Ця тенденція часткового витіснення дериватів з нульовим суфіксом торкнулася й іменників неповної парадигми - складових приіменниково-відмінкових структур. Якщо згадані іменники неповної парадигми частково фіксуються вже в текстах XI-XIII ст., то іменники неповної парадигми

на -ок - породження пізніших часів. Напр.: на розсудокъ его .. млсти /1584 АЖ 71/, безъ перестанку силуכיםя //СО 216/, сидів безъ устанку /1862 Федьк 599/. Відіменникові похідні з цим формантом - переважно дедемінутиви або іменники зі значенням подібності, яке розвинулося на базі демінутивного.

У порівнянні з тими небагатьма дериватами на -акъ, які траплялися в обстежених текстах XI-XIII ст., численний матеріал пізніших часів свідчить про те, що цей формант, певне, набув продуктивності після XIII ст. У цей же час сформувалися й основні функції суфікса. У відприкметниковому творенні збереглася давня тенденція продукування назв осіб з атрибутивними словотвірними значеннями. В обстежених пам"ятках XIV-XVIII ст. виявлено кілька типів іменників, провідне місце серед яких займають найменування чоловіків за зовнішніми і внутрішніми ознаками. Такі іменники часто слугували прізвиськами для української людності. Назви тварин усі поспіль мають характеризуюче значення за кольором, віком, місцем перебування і т. ін., напр.: кон гнѣдѣй рижак /1554 Карт Тимч/, червонаки птици /Сллекс 218/, глушакъ /XVIII Тимч 532/ "глухар". Смак, колір, місце знаходження, дія на організм - ознаки, покладені в основу найменувань рослин, які в досліджених пам"ятках фіксуються досить пізно. Суфікс -ак творив також відприкметникові назви продуктів харчування /кисляк, прісняк, крутяк "крута каша" - XIX-XX ст./, інструментів та їх частин /вершнякъ "верхній камінь у млині" - XVII-XVIII ст., гостряк "вістря", тупак "тупа зброя", драбняк "драбний віз" - XIX-XX ст./, одягу /бѣлякъ - XVII ст., пістряк, сіряк - XIX ст./, земельних та ін. ділянок /гушакъ - XVI ст., солончак - XIX ст., виднак - XX ст./ та ін. Серед віддієслівних дериватів трапляються назви осіб за функціональною дією: спѣвакъ, гудякъ /XVI-XVIII ст./, вояк, ношак, писак, пливак "плавець" /XIX ст./, однак тут більше атрибутивних найменувань. Близько півтора десятка іменників на позначення тварин - неофіційні, прикладкові назви за характерною поведінкою, зовнішнім виглядом тощо: ступак - кінь, трусак - заць, стрижак - лоша, підростяк - велике порося і т. под. В основу найменувань рослин /фіксуються з XVI ст./ покладено їх вплив на навколишнє середовище, сфера використання, зовнішні і внутрішні ознаки. Серед інших назв неживих предметів помітне місце займають найменування інструментів: тесакъ, біякъ, рѣзакъ /XVI-XVIII ст./, плавак "плавакчий млин", кресак "кремнієва рущиця", черпак тощо та імен-

ники зі значенням наслідку дії: кидяк "копиця сіна", зсипчак "рій, зсипаний з кількох" і под. Численна група відіменникових дериватів сформувалася головним чином в українській мові нових часів. Тут теж структури з неатрибутивними словотвірними значеннями трапляються рідко. Серед означальних назв осіб чисельно найбільша підгрупа найменувань за місцем народження, проживання /весняк/ чи національністю: литвяк, руснак, словак, прусак, русак, /XVI-XVII ст./, уже в староукраїнській мові такі іменники виступали в ролі прізвищ. Звертають на себе увагу випадки творення іменників з модифікаційним словотвірним значенням чоловічої статі: відьмак /Б-Н 76/. Серед прізвищ це явище досить поширене: Гальчак, Гануляк /Гануля/, Ганчак, Євчак і т. ін. За тривалий період розвитку української мови група назв тварин суттєво поповнилася десубстантивами. Суфікс -ак у багатьох випадках став спеціалізованим засобом творення назв самців тварин від іменників жіночого /рідше чоловічого/ роду: гусак /І63 Тимч 630/, тетервак /Б-Н 351/, орляк /Ж 575/, серняк /Галлем 94/ "самець сарни", свинак /465/ тощо. Назв рослин фіксується не менше шести десятків. Це іменування за місцем виростання, зовнішнім виглядом тощо: кокорняк трава /Сллекс 262/ /кокоря "нижня частина стовбура"/, земляк /Гр II 650/ "картопля", зм'яляк трава /Сллекс 420/, смоляк /Ж 289/ "смолисте дерево" та ін. На базі іменників, що називають зарості /ліс, гай, куці/, сформувалося збірне значення, тобто значення сукупності дерев, кущів і под. /березняк, вишняк - XVII-XVIII ст., осичняк, папоротняк, сливняк, сосняк - XIX ст./ . У новій українській мові суфікс -ак виступає також спеціалізованим засобом творення назв посліду тварин: кизяк, коняк, мишак, медвежак.

Праслов'янський за походженням суфікс -юк /-ук/ уперше фіксується в українських пам'ятках XV ст. У різних текстах наступних епох виявлено понад чотири десятки відприкметникових та віддієслівних назв осіб, тварин, рослин. Однак основну групу іменників цього типу складають десубстантиви. Починаючи з XVI ст., йде інтенсивний процес формування основних функцій цього форманта - творити назви молодих осіб /синів, слуг, помічників, осіб за національністю, етнічною належністю, позашлюбних дітей, підлітків/: Федюк /І583 АКР I 184/, Павлюка /І578 Торг I70/, привезено .. татарчука /І725 ЯМ 306/, байструк /І670 Тимч 51/, полищук /ІКІС/ та ін. Іменники такого типу часто виступали в ролі прізвищ. З XVIII ст. цей суфікс часто використовується для називання недорослих

звірів, птахів, самців тварин, найменувань тварин за місцем перебування, назв рослин.

Суфікс -ко творив від прикметників, дієслів, іменників майже виключно назви осіб, рідше - тварин. Причому деад"ективи на позначення істот - це назви за зовнішніми чи внутрішніми ознаками /воронко, неліпко, величко, хорошко - XIV-XVII ст./, віддієслівні іменники - найменування за характерною поведінкою /хвалько, забудько, завидько - XIX-XX ст./ . Значна частина найменувань осіб стала виконувати функцію прізвищ, причому ці іменники, як і прізвища на -юк /-ук/ вважаються типовими для українців.

Суфікс -енко з самого початку виникнення /не раніше XII-XIII ст./ служив для творення молодих осіб, тобто чиїхось дітей. Твірними основами для імен на -енко виступали імена, прізвища /прізвиська/ батьків /рідше - матерів/, назви їх титулів, звань, професій, посад, національності, сімейного стану тощо. Але вже в найдавніших українських текстах ці структури виступають у ролі власних особових імен, а з середини XVI ст. -енко стає найпродуктивнішим суфіксом у творенні прізвищ на всій східноукраїнській території. Подвійна функція цього форманта /творення прізвищ і не власних найменувань осіб/ трималася, певне, до кінця XIX ст. Функцію називати дітей цей формант поступово втратив, а оскільки відбулося впорядкування прізвищ разом із відповідним їх документуванням, нові іменники майже не творяться.

До високопродуктивних формантів XI-XIII ст. належав суфікс -ець, причому цей суфікс міг творити іменники як з функціональним, так і з атрибутивним словотвірним значенням. Зібраний матеріал показує значне зростання продуктивності афікса, формування нових лексико-словотвірних типів. При цьому спостерігається поступовий перехід суфікса в розряд тих, які творять іменники з атрибутивними лексико-словотвірними значеннями. У відприкметниковому словотворенні збільшилася кількість іменників, що вказують на зовнішні чи внутрішні ознаки осіб, їх характерну поведінку. Особливо зростає група назв рослин, оскільки спосіб номінації з вказівкою на характерну ознаку є типовим для цього класу слів. У віддієслівному творенні спостерігається поява широкого кола дериватів на позначення осіб за виконуваними функціями: перерубець /I446 ССУМ II 139/ "службова особа, яка вела облік за допомогою зарубок", с'ятаець /XV 409/ "позивач", дозорци /КА 29/, єздець /I593 УІ I47/, ходець, удець /ІКІС/, розливець /XVI КартТимч/ та

ін., однак окремі з них були втрачені, решта на тлі утворень за функціональною дією чисельно займала скромне місце. Суфікс -ець належить до найпродуктивніших у творенні назв осіб, як об'єктів або результатів дії /препоясанець, посланець, р'язанець і т. ін. - XIV-XVI ст./. Кількість найменувань чоловіків за характеризуючою дією від століття до століття зростала. Це назви, що вказують на поведінку, погляди, соціальний стан, зовнішні чи внутрішні ознаки і под. Невелика кількість десубстантивів з функціональними лексико-словотвірними значеннями, які були виявлені в пам'ятках XI-XIII ст., поступово виходить з ужитку, нові деривати цього типу майже не творяться. Натомість група найменувань осіб з атрибутивними словотвірними значеннями виявила в історії мови певну стійкість, а в окремих випадках - тенденцію до зростання продуктивності. Це, зокрема, найменування за власними назвами місць проживання, які навіть могли витіснити давні структури на -анин /-янин/. З урахуванням думок інших дослідників у дисертації розглядається походження та функціонування від найдавніших часів похідних суфіксів на -ець: -/е/нець, -инець, -/а/нець, -овець /-івець/, -авець, -ивець, -лець, -/л/ивець та ін.

За логікою розвитку словотвірної системи української мови, як складової системи східнослов'янських мов, де суфікс -ець витіснив паралельний йому формант -ця /-ца/, мало б бути скорочення дериватів на -ця /-ца/ уже в XIV-XVII ст. Однак під впливом польської мови сталася інтенсифікація словотвірної активності форманта, особливо у віддієслівному творенні. Послаблення впливу польської мови спричинило значне скорочення структур із цим суфіксом, витіснення їх на діалектну периферію.

Суфікс -ин у "чистому" вигляді внаслідок експансії похідного форманта -янин і його варіантів у текстах української мови після XIII ст. трапляється рідко. Переважна більшість фіксацій із ним - давня спадщина. Натомість у багатьох структурах із фіналлю -янин можна виокремити як суфікс -ин, так і -янин, оскільки ці деривати мотивуються подвійно: іменниками, що мають форму однини, та іменниками, що стоять у множині /давня сингулятивна функція/: римлянин < Рим, римляни. Суфікс -ян/ин/ творить нові слова майже виключно від однієї частини мови - іменника. Утворення на -ян/ин/ поєднують в собі, як правило, модифікаційне /предметно-характеризуюче/ і мутаційне /сингулятивне/ словотвірні значення. Це найменування чоловіків за назвою країни, етнічною, національною належ-

ністю /литвинь, татаринь, волошенинь, циганинь, сербинь, євреянинь - XIV-XVI ст./, за власними назвами населених пунктів та іншими географічними назвами /острови, басейни рік, території, які є складовими держави, неофіційні назви територій/, за загальними назвами населених пунктів /хуторянин, волосчанин, городчанин тощо/. Починаючи з XVI ст. суфікс -ян/ин дедалі частіше вживається для творення найменувань осіб - членів різних за характером колективів, зберігаючи при цьому виразне сингулятивне значення: громажанинь /1594 Тимч 623/, парафьянина свого /1677 ЛРК 172/, плужанин /ж 661/, полчанин /694/ тощо.

Дослідники /В.В.Мартинів, А.Мейс, Ф.Славський та ін./ вважають, що суфікс -ень функціонував уже в праслов'янських період, однак у пам'ятках давніх східних слов'ян траплявся рідко. Нечасто знаходимо його і в обстежених текстах XIV-XVIII ст. Масово проникають структури на -ень в писемні пам'ятки та лексикографічні праці XIX ст. Назви осіб цей формант творив, як правило, від прикметників та дієслів, причому ці утворення здебільшого мають атрибутивні лексико-словотвірні значення /дурень, хосошень, здатень, перевреть, сидень "домосід", лежень і т. ін./. Інші утворення на -ень представлені досить широким спектром лексико-словотвірних значень, проте в жодному з виявлених типів не виявляв особливої активності. Однак слід зауважити, що цей формант здавна виступав спеціалізованим засобом творення назв місяців. Крім загальноживаних, у пам'ятках виявлено такі деривати: березовень /ж 24/ "березень", білень /29/ "липень", гнелень /ГуцГов 75/ "червень", копень /Там же/ "серпень", дубень "квітень", ледень "грудень".

В XI-XIII ст. суфікс -унь не виявляв особливої активності, майже всі структури цієї доби - праслов'янська спадщина. Причому в давньоруських пам'ятках фіксується небагато іменників, які утримували мотиваційні зв'язки з твірними основами. За загальним рівнем продуктивності суфікс -унь у цей період значно поступався таким високопродуктивним формантам, як нульовий суфікс, -ьн/икь, -ьць, -тель. Згадані форманти переважали суфікс -ун і на рівні конкретних лексико-словотвірних значень. Між тим за період з XIV ст. і по наш час його продуктивність значно зросла. За нашими матеріалами у різних за стилем і жанром пам'ятках фіксується не менше 200 відприкметникових, віддієслівних і відіменникових дериватів з цим суфіксом. У відприкметниковому словотворенні похідні на

-ун найширше представлені в назвах осіб, переважно за зовнішніми чи внутрішніми ознаками /близько 20 найменувань/, суфікс -ун надавав похідним виразного експресивного забарвлення. У цьому плані він конкурував з формантами -ак, -ень, -ань, -ач, -аль та ін., тому певна кількість структур на -ун була втрачена або відійшла на діалектну периферію. В українській мові з'явилось кілька віддієслівних іменників на позначення осіб за виконуваними функціями /пор. співун, тягун "носильник", шептун "знахар", стрибун тощо/, однак суфікс -ун спеціалізується в мові для творення слів з виразним атрибутивним значенням - за характерною поведінкою: щекун /І597 В 67/ "намовник, обманщик", жартун /І719 94/, щебетун /Б-Н 61/ та багато ін. Суфікс -ун займав помітне місце в творенні назв тварин, даючи їм вторинну, атрибутивну назву типу кінь брикун, пес - брехун і т. ін. У інших типах віддієслівних іменників цей формант займає непомітне місце, вживається тоді, коли виникає потреба підкреслити перебільшене заняття дією. За невеликим винятком /двигун, колун/ такі назви мають експресивне забарвлення, функціонують як реальні або потенційно можливі слова, паралельні до стилістично нейтральних. Відсубстантивне творення іменників на -ун було нетиповим для української мови. Не спостерігається чіткості у виборі ознак, які клалися в основу найменувань із цим суфіксом, унаслідок чого переважна більшість десубстантивів на -ун рідко проникала в тексти нової української мови, їх вживання зумовлене закладеними в структурах з формантом -ун засобами мовної експресії і передачі емоцій.

Незважаючи на нечисленні фіксації структур з формантом -ан в XI-XIII ст., в українській мові пізніших часів простежуються тенденції в розвитку цього суфікса, закладені ще в праслов'янську епоху. За нашими підрахунками з XIV ст. по наш час утворено не менше ста іменників із переважно атрибутивними лексико-словотвірними значеннями. Однак цей афікс поступово витіснявся в мові формантом -ань. Ряд структур з ним збереглося в мові, часто це власні назви /Грубіян, Іван-побиван, Мовчан, прочухан, топчан, кажан < кожан/. Своєрідне місце займають іменники, що позначають чоловіків за місцем проживання: венецьян /XII Тимч 214/, галилеян /XVI-XVIII КартТимч/, слободян /Ж 884/ "житель слободи", ангелян /Гр I 7/ тощо. Такі іменники часто альтернують з жіночими /-анка/ родом та формами множини /-ани/.

В українській мові виразно простежується формування основної

функції суфікса -ань - творити назви осіб за зовнішньою ознакою. Перші фіксації апеллятивної лексики, за нашими даними, сягають XVI-XVII ст. /щербань, горбань/, основна ж маса утворень на -ань фіксується словникарськими працями XIX-XX ст. За таким же принципом утворено кілька назв тварин, причому найменування осіб і тварин можуть збігатися: волосань /ДолГов 97/ "гривастий кінь", губань /Яв І67/ "риба" тощо.

У пам'ятках давньоруської епохи утворень на -ач зафіксовано мало, тенденції розвитку форманта лише закладалися. На терені української мови він набув високої продуктивності. Відприкметникове творення з цим формантом було і є найменш розвиненим, тут чисельно вирізняється лише група назв осіб за переважно зовнішніми ознаками, які фіксуються в текстах з XVI ст. /сльпачь, вирлачь, кудлачь тощо/. Кількісно найбільшою стала група віддіслівних дериватів. Чільне місце в ній займають назви осіб за сталим чи тимчасовим заняттям або за професією /клепач, толмач, грач, читач/, які фіксуються староукраїнськими пам'ятками XIV-XV ст., та назви осіб за характерною поведінкою /рвач, шемрвач, брехач/, перші фіксації яких, за нашими даними, сягають XVI ст. Процесуальна ознака, що вказує переважно на характерну поведінку, спосіб подання голосу, лягла в основу творення номенів фауни, причому за допомогою -ач творяться найчастіше назви птахів: пугач /І599 КартТимч/, деркач /XVIII Тимч 70І/, поковтач /Ж 685/ "дятел" тощо. Суфікс -ач інтенсивно творив інструментальні найменування, які масово проникають у староукраїнські тексти XVI-XVII ст. /ськач, товкач, рубач, стирач та багато ін./ . Найменувань осіб найбільше творилося від іменників. Назв з функціональними лексико-словотвірними значеннями небагато. В основу їх номінацій покладено назви знарядь, механізмів, пристосувань, за допомогою яких виконується дія /трубач, сурмач, трембач - XVI-XVII ст. та ін./ . Атрибутивні назви фіксуються з XVII ст., це переважно найменування за зовнішніми ознаками /горлач, бородач, б'льмач, головач тощо/. За цим же принципом творилися й назви тварин: главач риба /СлЛекс І00/, горлач /Гр І ЗІЗ/ "птах", рилач /ІУ І6/ "тварина з рилом", хвостац /З95/ тощо, та назви рослин: зіркач /Ж 30І/ "мак-самосій", колосач, листац та ін.

У функціонуванні форманта -ич протягом XIV-XVIII ст. сталися значні зміни. Кількість відприкметникових дериватів скоротилася у зв'язку з переорієнтацією словотворчих зв'язків типу прикметник

на -ов /-ев/ > іменник на -ич на зв'язки типу іменник > іменник на -ов /-ев/ич: попов > повович // поп > попович. Суттєво втратив свої функції суфікс -ич і в віддієслівному словотворенні. У пам'ятках XIV-XX ст. фіксується не більше десятка назв осіб /підпасич, корманич, приймич "приймак", пригонич "наглядач"/, кілька назв рослин /світич, воротич, ломич/ та інструментальних найменувань /погонич, брич "бритава", захватич "деталь плуга", потягич "інструмент бондаря" тощо/. Група відіменникових дериватів, як і в давній період, чисельно найбільша. Це головним чином назви синів по батькові /купчич, зрадчич "син зрадника", судич, хоружич "син хорунжого"/, які фіксуються в текстах з XIV ст. Друга лінія використання суфікса -ов/ич - творення особових власних імен: прізвищ та імен по батькові. Упродовж тривалого часу на різних українських землях у різний час /десь у межах XVI-XIX ст./ імена по батькові на -ич /-ович/ стають одним із засобів ідентифікації особи, що підтримуються офіційними установами.

Суфікс -тель у XIV-XVIII ст., як і в попередню епоху, приєднувався лише до дієслів і творив майже виключно назви осіб /за атрибутивною і функціональною дією/. Виявлена кількість дериватів, не спостережених в пам'ятках XI-XIII ст., дає підстави постулювати думку, що функціонування в період XI-XVIII ст. структур на -тель являло собою безперервний процес, який супроводжувався оновленням їх складу. За нашими підрахунками, кількісне відношення іменників на -тель, вживаних у пам'ятках XI-XIII ст., до всіх іменників цього типу, зафіксованих пам'ятками XIV-XVIII ст., можна виразити відношенням 1:3. Безсумнівно є те, що ряд цитованих похідних - власне українські утворення, їх немає в старослов'янських текстах, вони нерідко фіксуються пам'ятками української мови раніше, ніж російської /багато з них взагалі не фіксується в творах російської мови/. Безсумнівно також те, що цей процес відбувався з орієнтацією на церковнослов'янські зразки. У пам'ятках нової української мови, орієнтованої на живу народну мову, кількість похідних з суфіксом -тель різко зменшується, згасає процес їх проникнення в українську мову /власних утворень і запозичень з церковнослов'янської/. Лексика з словотворчим формантом -тель на тлі словника сучасної мови часто набуває ознак стилістичної маркованості.

Цікава доля форманта -ій. Малопродуктивний в XI-XVIII ст. він активізувався в нові часи, творячи головним чином назви осіб від

прикметників /мудрій, розумій, бридій, гордій, косматій/, іменників /бокій, коростій, губрій, волосій, кудлій/ з атрибутивними лексико-словотвірними значеннями та від дієслів /валій, плетій, водій, колій, носій/ й іменників /бердій, бубній, горній/ зі значеннями функціональними. Слід зауважити, що власні назви прізвищового типу, які, безсумнівно, мають апелятивну основу, часто трапляються в пам"ятках XIV-XV ст., що дає підставу перенести на цей час і активізацію форманта. Причини пізньої фіксації в пам"ятках апелятивної лексики ще належить з"ясувати. Суфікс -ій у сучасній мові втратив функцію словотворення, зараз формує назви, вживані переважно в просторіччі.

Хоча творення іменників на -ай від давнього періоду до кінця XVIII ст. становило безперервний процес /пор. ворожай "ряд поколінь" - XIV ст., увожай "поводир" - XVI ст., счербай - XVII ст. тощо/, основні фіксації утворень на -ай припадають на нові часи. Головна його функція - творити характеризуючі назви осіб. Лише окремі найменування людей мають функціональні лексико-словотвірні значення: гайдай /гайда "пастуша флейта"/, горчай "горщечник". Інші назви досить різноманітні. Переважна більшість лексем на -ай належить до слів із виразною конотацією пейоративного компонента в значенні або ж до регіональної лексики. Менш продуктивний суфікс -ей має подібну долю. Але в більшості випадків -ай і -ей приєднуються до різних основ: бородай, кублай, але плечей, горбей і т. ін.

Українська мова зберегла всі іменники на -т/ух, які функціонували в XI-XIII ст. У згаданий період фіксувалися досить часто деривати на позначення осіб за постійним чи тимчасовим заняттям або за професією, але пізніше нові іменники такого типу на -т/ух майже не творилися. Пор. конюхъ, овчюхъ /XI-XIII ст./ і попелюхъ /XVI ст./, смердюхъ /XVII ст./, веселюхъ, гнилюхъ, упертюхъ, змерзлюхъ, обдертюхъ /XIX ст./ та ін. У силу своєї специфіки ця лексика в літературній мові має чітко окреслену сферу використання. Дослідники відзначають активізацію форманта при творенні назв осіб із експресивним забарвленням у деяких діалектах. Цей суфікс творить також досить об"ємну групу народних назв тварин, перші фіксації яких, за нашими матеріалами, належать XII ст. /пѣтухъ, бѣлюхъ "комаха" /XVII ст./, жовтюхъ, чистюхъ, дрімухъ /XIX ст./ тощо. За цими ж ознаками творилися й народні назви рослин: жов-

тух, синюх, скорух, плетух, вонюх, кивух та ін.

Ряд давніх суфіксів опинилися на периферії словотвірної системи. До таких, наприклад, належать форманти -ир, -ирь, -іж, що виокремлюються переважно в структурі слів, утворених головним чином у дописемні часи. Послідовність -атир, яка виділяється в водатирь /Б-Н 88/, пругатирь /284/, поводатирь /286/ - результат контамінації -атор і -/т/ир. Пор.: Сиділи на землі плагатирі і сівачі /Б.Стефанік/.

Небагато похідних дав в українській мові й праслов'янський суфікс -ур. Однак серед інших похідних простежується його спеціалізація в творенні назв самців тварин: качур /СМШ I 319/, гачур /ГалЛем 91/ "лоша чоловічої статі" /гача "лоша"/, павур /Там же/ "павук-самець", цапур /Гр ІУ 422/ "цап", жабур /БукГов II 46/ "самець жаби" тощо.

Запозичені форманти. Найбільшою продуктивністю й найширшим колом лексико-словотвірних значень на всіх етапах функціонування української мови відзначався давнозапозичений суфікс -ар. Відприкметникових похідних на -ар у текстах XI-XIII ст. не виявлено, але починаючи з XVI ст., фіксується більше десятка утворень на позначення осіб за певною ознакою /моцар, біляр, скупар, ледар від ледачий із усіченням -ач як уявного суфікса/. Найменувань неосіб небагато: сухар /СлЛекс 105/, дикарь /Гр I 383/ "вид каменю" та деякі ін. Група девербативів значно більша. Чільне місце в ній посідають назви осіб за функціональною дією, що їх знаходимо дуже часто вже в пам'ятках XIV-XV ст. /писарь, косарь, лькарь і т. д./ . Найменування за дією, що вказує на поведінку, погляди тощо, фіксуються, за нашими даними, з др. пол. XVI ст., однак переважна їх більшість у сучасній мові носить регіональний характер, як і кілька назв речей. Група відіменникових дериватів в XI-XIII ст. була найчисленнішою серед усіх утворень з цим формантом, найбагатшою на лексико-словотвірні типи. Обстежений матеріал свідчить, що давні тенденції набули дальшого розвитку. Назви осіб з функціональними лексико-словотвірними значеннями представлені в історії мови кількома типами. Суфікс -ар регулярно творив найменування людей, які щось створюють: ситарь /I462 ССУМ I 346/, кожухарь /I448 I 485/, бондара .. збил /I582 АЖ 42/, юрко и тиван сідляреве /I586 ІДБ І7/ тощо. У текстах різних епох фіксуються іменники на позначення чоловіків, які щось добувають: угляр /СлЛекс 72/, смоляр /509/, соляр /Гр ІУ 167/ "солевар", грибар /Яв 161/, які доглядають домаш-

ніх тварин: овчарь жіт /Бер І92/, козяр/ /СлЛекс 72/, пчоляр/р/ /87/, свинарь /504/, собакарь /ІКІС/ тощо, які трудяться над якимось об'єктом: платиль .. глинарьомь /І386-І4І8 Р Ъ/, вощинаре /І468 Рус І24/ "воскобійник", золотар /КА 48/, які діють за допомогою знаряддя, механізму, пристосування: пушкара /І587 Торг І72/, дударь /Бер 92/ та ін. Немало також фіксується назв із атрибутивними лексико-словотвірними значеннями. Крім найменувань осіб, документується близько десяти назв тварин: зубарь "вид риби", носарь "окунь", пискарь "вид риби", снігар "снігур"/XІХ-XX ст./ та окремі найменування неживих речей: словар, димар, бляхар "бляшаний посуд" та ін. Багатофункціональність суфікса послабила його позиції серед інших монофункціональних формантів. Значна частина лексем на -ар належить до застарілих слів, закріпилася в мові у функції прізвищ. Проте в деяких говорах, зокрема в говорах карпатського ареалу, цей формант належить до особливо продуктивних.

До української мови здавна заходили латинські іменники /прямо або через посередництво інших мов/ з фіналлю -ор /-тор, -атор, -итор/. Ці елементи запозичених слів не завжди сприймалися носіями мови як словотвірні афікси через відсутність мотивуючих основ. Пор.: диктатор /ХА 9/, докторь с кракова /др.пол.ХУ ССУМ І ЗІ4/, послаль .. с/ь/пекулатора /ПЕ І49/ і т. ін. Однак із плином часу внаслідок різних причин такі іменники набули ознак мотивованості, а з ХІХ ст. суфікс -ор /-тор, -атор, -итор/ займає помітне місце в словотвірній системі української мови. Іменників такого типу, співвідносних з приметниками, трапляється небагато: новатор /Ж 53І/, індуктор /Яв 320/ "збирач мита" /індуктова книга/, агресор, юніор. Більше іменників співвідноситься з дієсловами: ревизорь, фундаторь, коректорь -ХVІ-ХVІІ ст.; диктор, інспектор, апробатор та багато ін. - ХІХ-XX ст./. Крім назв осіб за виконуваними функціями, фіксується немало іменників на позначення чоловіків за характерною поведінкою: турбатор /Син І62/, послухатор /Гр ІІІ 368/, агітатор /Дом 7/ тощо. Назви речей - всуціль інструментальні найменування та їх частини /деталі/: сікатор, аналізатор, вібратор, дегазатор тощо. Відсубстантивні іменники представлені широким діапазоном лексико-словотвірних типів. Це назви осіб, які щось створюють, діють за допомогою механізмів, інструментів, пристосувань, які торгують, володіють чимось, назви осіб за місцем виконання обов'язків, за видом діяльності: акторь, прокураторь /ХVІ ст./, депозиторь, адміністраторь /ХVІІІ ст./, губернаторь, кредиторь /ХVІІІ ст./,

експропріатор, суплікатор "прохач" та ін. У ряді слів виокремлюється суфікс -атар /-отар/, який завдячує своїй появі процесам контамінації -ар і -а/тор. Слів на -атар, -отар в українській мові небагато, лише деякі з них є надбанням літературної мови: плугатар /ІКІС/, просатар /Гал'єм 458/ "хто запрошує гостей", косатар /ЄЗ/ "косар", проводатару цісарський /М.Черемшина/, гудатарь /Яв І67/ "гудець", плуготар /О II Є2/ "орач" та деякі ін. У віддієслівному та відіменниковому творенні назв осіб і інструментів схожі функції мав суфікс -ер /-онер/, перші фіксації якого, за нашими матеріалами, сягають ХІІІ-ХУІІІ ст. /сагайдакерь, мушкетерь/, однак високої продуктивності набув лише в сучасній мові.

Латинський за походженням формант -ир /-ір/ виокремлюється в небагатьох словах, починаючи з ХУІІІ ст. /бригадирь, гранадирь, командирь/. Сюди ж сучасні касир, банкір, бомбандир, дебошир, фуражир, конвоір та деякі ін.

Кількість дериватів із давнозапозиченим суфіксом -ист /-іст, -їст, де [j] вставний, -иста/ від століття до століття неухильно збільшувалася. Поповнення утворень з цим формантом відбувалося двома шляхами: а/ шляхом нових запозичень з старослов'янської /часом немотивованих на українському ґрунті/, б/ шляхом збільшення власних утворень із ним. Цей суфікс у сучасній мові поширює, як правило, іншомовні основи, творить лише найменування осіб. Він приєднується до іменникових основ, лише в нові часи з'явилося небагато dead"ективів /активіст, акуратист, спеціаліст тощо/. Від іменників він творив назви осіб, які щось створюють, діють за допомогою знаряддя, механізму, пристосування, діють у певних сферах, видах діяльності /спорт, наука, економіка, господарство, військова справа, медицина, література, мистецтво тощо/: органисти, регалісти, інструментисти и бубенисти /В 36/, арфіста /1627 Тимч 35/, алмісти /1632 Тіт 282/, повісти натуралістов /1659 Гал 69/, анатоміста /ХУІІІ Тимч 23/, геодезист /518/ та багато ін. Атрибутивні найменування - це стилістично немарковані назви осіб за належністю до певного колективу, філософського, політичного, релігійного та ін. вчення, течії в мистецтві: аполинаристь /ХУІ Тимч 26/, атеїста /40/, символістове /1659 Гал 189/, декабрист, дуеліст, резервіст, махіст, матеріаліст, адвентист, футурист і багато ін. У сучасній мові є кілька десятків найменувань за характерною поведінкою: авантюрист, аларміст, альтруїст, аферист, волютарист та ін.

Починаючи з ХУІ ст., у силу історичних причин, що склалися в

польсько-українських взаєминах, іменники на -unek /запозичені в свій час з німецької з фонетичним освосням -ung > -unek / дедалі частіше проникають в українську мову. Під впливом форманта -ок / <zka /, що відповідав польському -ek-, фіналь -унок набирає форми -унок. Унаслідок специфіки свого походження -унок виокремлюється з початку XVI ст. і по наш час лише в іменниках, співвідносних з дієсловами: подлуг рахунку /1507 КартТич/, ратунку .. дати /1574 АКСР I 42/; вєбунок /XVI Тимч 215/ тощо. За нашими матеріалами, лише один діалектний іменник кривунок /БукГов ІУ 96/ "ріг будинку, вулиці" можна віднести до dead"ективів. Переважна більшість іменників на -унок - це назви із загальним словотвірним значенням "опредмечена дія". Іменники з конкретним значенням досить різноманітні, але серед них чітко вирізняється група назв сукупності продукта та іменники на позначення результату дії: вшафунюк Богу /1577 АКСР I 69/, рыштунку воєнного /1579 ІО4/ "соброння, обладунок", дарунок /1618 Тимч 688/, подарунок /ІКІС/ та ін.

Грецькі запозичення на -икь частково відомі давній мові. Це сретикь /1076 СДЯ Ш 216/ при єреса, єресь; деместик /XII СДЯ II 454/ тощо. Згаданий формант споріднений не лише з грецьким -ikos, а й латинським -icus. Кількість іномовних запозичень на -ик у зв'язку з впливом грецької і латинської мов на формування українських терміносистем науки, культури зростала. Упродовж тривалого періоду сформувалися його функції в українській мові, зростала його продуктивність. Суфікс -ик творить від іменників назви осіб, які щось викладають, вивчають: Аритметикь /XIII Тимч 31/, алгебрік /Ск I II2/, ботанік /Ж 41/ тощо та атрибутивні назви за належністю до певного колективу /каноникь -XVI ст., клерикь -XIII ст., сизматикь -XVIII ст. та ін., за особливостю характеру, темпераменту /мелянхоликь - СлЛекс 266, сангвінік, флегматик, холерик/, за хворобою /люнгатик, паралітик -XIII ст., алкоголік, астенік і т. ін./, за належністю до філософського, політичного і под. вчення, напряду тощо /католикь -XVI, схоластикь -XIII ст. та ін/, за характерною поведінкою /містик, скептик, цинік/.

Слова з фіналами -ант /-ент, -мент, -амент/ різними шляхами проникають в українську мову з латинської, починаючи з XIII ст. Наведені форманти спочатку участі в словотворчому процесі не брали. Проте однокореневі запозичення /не обов'язково з латинської/, творення від іменників із цими фіналами дієслів на -ува /-ува/

сприяло набуттю іменниками на -ант і под. рис словотвірної членованості. Іменники з цими суфіксами творяться від дієслів, рідше - іменників. Це слова на позначення осіб за виконуваними функціями: студент /І642 ПЗ XVI-XVII І48/, апелянт /XIII Тимч 26/, асистент /39/, зь сумлькантомь /І725 ЯМ 39/ тощо. Від дієслів творилися найменування осіб - об'єктів або результатів дії: арестанти /І724 ЯМ І01/, адресант, преміант, репатріант, назви чоловіків за характерною поведінкою: капітулянт, симулянт, маркирант "симулянт" /маркирувати/, махирант "шахрай" /махирувати "обдурювати"/ та окремі назви речей: положиль .. фоудоменть /ПЯ 28 зв/ при фундова-ти; абсорбент, реагент, коагулянт. Від іменників також творяться в сучасній мові назви людей за належністю до певного колективу /абітурієнт, курсант, поліціант, президент/, за місцем перебування, проживання і т. ін.: квартирант, нічлігнт, емігрант.

Не набув особливої продуктивності суфікс -ит, який вичленовувався в ряді запозичень з грецької ще в XI-XIII ст. /митрополить, китонить, галадить, моавить, ориєнить/. Цей елемент спостерігаємо в морфемній структурі кількох нових запозичень: адамитове /І659 Гал 82/, гусситове /82/, забіати мадіанитовь /ІІ4/, исрусалимита /XVI-XVII/, євангелит /Яв 2І6/. Власних утворень небагато: московит, одесит та деякі ін. Словники П.Беринди, Є. Славинецького фіксують ряд запозичень з латинської мови на -ит /-іт/ /епеддить, анагить, керамить/, які на українському ґрунті сприймалися як немотивовані іменники. Однак велика кількість запозичень у галузі геолого-мінералогічної термінології, медицині на -ит /-іт/ протягом XIX-XX ст. паралельно з однокореновими словами, що не мали в своїй структурі цього елемента, сприяла тому, що -ит /-іт/ набуває статусу словотворчого форманта. У творенні назв речовин, мінералів протягом останнього півстоліття сталося значне зростання продуктивності форманта: -ит /-іт/ творить іменники як від неслов'янських, так і від слов'янських основ /бетоніт, вулканіт, побідит, селеніт, титаніт/.

В українській мові набуває статусу словотворчого форманта суфікс -ат. Він творить головню назви груп осіб, що виконують певні функції, найменування за належністю до певної організації та ін.: проваження поводом акторату /І624 КартТимч/, уніяте /30-і XVII ЛОстр І39/, делегат, директорат, азіат тощо. У сучасній мові -ат творить також інші назви: найменування суспільно-політичних систем, пов'язаних з певними особами /емірат, каганат, царат/, імен-

ники на позначення закладів, установ, очолюваних певною особою /антикваріат, деканат, ректорат/, назви хімічних сполук /аміакат, пластинат, хлорат/ та деякі ін.

Потрапивши в тексти української мови, за нашими матеріалами, у ХІІІ ст., творячи спочатку іменники зі збірним значенням /веселися онь сь генералитетом - ЗМТ І53/, суфікс -итет /-ітет/ у сучасній мові творить назви переважно з абстрактним значенням /імунітет, нейтралітет, суверенітет/.

Уперше -изм як елемент слова в обстежених текстах трапляється в грецьких запозиченнях з ХУІ ст.: атеизмъ /ХУІ Тимч 40/, афорізмъ /1646 КартТимч/. У словнику за ред. Б. Грінченка іменників на -изм не більше десятка. Лише в ХХ столітті цей суфікс утвердився як словотворчий. Словник української мови в одинадцяти томах фіксує близько 400 відприкметникових та відіменникових дериватів з абстрактним значенням, що позначають суспільні, наукові, культурно-естетичні напрями, наукове вчення, якості, властивості, нахили, поведінку особи, хвороби і т. ін. /агностицизм, окультизм, ідеалізм, артистизм, бандитизм, алкоголізм тощо/.

Сукупність матеріалів про долю всіх формантів чоловічого роду, представлених у ракурсі їх функціонування в межах лексико-словотвірних груп, дає можливість простежити історію кожного форманта на тлі становлення й розвитку однорідних у семантичному плані лексико-словотвірних типів, тобто по суті на тлі розвитку всієї суфіксальної системи і цим самим з'ясувати причини змін кожного форманта в продуктивності, функціонально-семантичному, емоційно-експресивному навантаженні тощо. Цьому присвячений четвертий, заключний розділ дисертації "Функціонально-семантична дистрибуція суфіксів у історії української мови". Такий підхід відповідає принципові опису мовних фактів від значень до засобів їх вираження, де факти розташовуються не в порядку знаків, а в порядку ідей /Brunot/. Він дозволяє зняти проблему повторення матеріалу, забезпечує цілісність і системність аналізу /виключення з розгляду суфіксів жіночого й середнього роду в цілому не впливає на результати дослідження, адже згадані суфікси функціонують переважно з іншими типами лексико-словотвірних значень, а значить утворюють порівняно з суфіксами чоловічого роду неоднорідні лексико-словотвірні типи слів/. Одночасно знімається проблема розмежування омонімії й багатозначності суфікса, адже кожен із них представлений як формант з набором певної кількості функцій. Матеріал у розділі згруповано за ти-

вами, зумовленої традицією.

III. Різні підходи до позначення предметів і явищ навколишнього світу /об"єктивно-нейтральний, суб"єктивний і підсилювальний/ зумовлюють вибір певного кола словотворчих формантів. В українській мові спостерігається тяжіння до використання формантів, які в XI-XIII ст. займали позицію високої продуктивності /-ник, -ць, -ар/, здебільшого для творення лексики стилістично нейтральної. Такі форманти, як правило, не поширюють також твірні основи просторічних, розмовних слів. З другого боку деривати, що займають у лексичній системі мови стилістично марковані позиції, творяться за допомогою суфіксів, які розгорнули свою продуктивність пізніше /-ан, -ун та ін./ . Це свідчить про те, що розвиток словотвірної системи мови значною мірою інтенсифікований не лише розширенням денотативної бази словотворення й потребами збагачення стилістичних ресурсів української мови, власне, їх розбудовою.

IV. Розвиток словотвірної системи української мови відбувається під знаком генетично правильних уявлень носіїв мови про словотвірні відношення й словотворчі одиниці та уявлень генетично неправильних, але реально усвідомлюваних мовцями. Найширше й найповніше останні знайшли реалізацію в зміні мотиваційної співвіднесеності твірних і похідних основ, що виявляється в множинних мотиваціях і появі нових формантів.

V. Високопродуктивні суфікси -ник, -ць, -тель з широким набором лексико-словотвірних значень виявилися найбільш гнучкими й мобільними в реагуванні словотвірної системи на потреби комунікативної діяльності. Ці суфікси постійно нарощували свою продуктивність, освоювали дедалі ширшу дериваційну базу, збагачували коло лексико-словотвірних значень, що обов"язково призводило до розриву єдиної старої форми, до поліморфемізації, тобто до появи морфемно ускладнених суфіксів, які перебувають на різних етапах спеціалізації.

VI. Дослідження дає можливість стверджувати, що окремими фрагментами розвитку словотвірної системи української мови безпосередньо стимулювався синтаксичною розбудовою мови. Ідеться про субстантиви, парадигма яких представлена лише однією або кількома словоформами, і які виступають здебільшого складовими приєднаниково-відмінкових сполучень типу без просипу, без перестанку, до остану, до змору, до вподоби, на розсуд, на загин, на попас, у

розпалі, у розорі та багато інших. Такі іменники неповної парадигми означають одремечені дії, процеси й перебувають на периферії синтаксичних функцій цієї частини мови: вони, як правило, не виступають підметами, присудками, додатками в реченні. Обмеженість синтаксичних функцій і зумовила обмеженість парадигматичного ряду цих іменників. Вони покликані до життя й активного функціонування значним зростанням приименникових конструкцій, які прийшли на зміну широко вживаним у давній період конструкціям безприимениковим. Оскільки ні наявні іменники, ні їх еквіваленти не могли з плином часу задовольнити зростаючі потреби мовців у вираженні думки, у мові спостерігається процес творення нових, головню віддієслівних, рідше - відприкметникових іменників зі спеціалізованою функцією: виступати в постприимениковій позиції обставинних приимениково-відмінкових конструкцій. Цей процес започатковано, певне, у найдавніші часи писемного розвитку української мови, інтенсифікується в XIV-XVIII ст., особливо багато таких іменників фіксується в творах XIX-XX ст. Згадані структури є ознакою національної специфіки словотвору української мови, оскільки в інших східнослов'янських мовах трапляються значно рідше.

VII. Серед дериватів з модифікаційним словотвірним значенням у загальних описах словотвірної афіксальної системи української мови звичайно не виділяються іменники зі значенням чоловічої статі, оскільки для української мови типовим є творення назв жіночої статі від чоловічої, а не навпаки. Між тим фактичний матеріал показує, що такий словотвір має місце в мові, він започаткований не менше трьох століть тому.

Серед назв осіб іменники з модифікаційним значенням чоловічої статі трапляються рідко: усього, за нашими даними, починаючи з перших фіксацій поч. XVII ст., утворено близько трьох десятків таких структур: відьмак /відьма/, босоркун /босорка "відьма, чаклунка"/, вдовин "вдівець" тощо. У той же час тенденція до словотвірного розмежування за статтю серед назв тварин у напрямку жіноча стать > чоловіча в українській мові зміцнилася, набула чітко окреслених рис, хоч історично цей процес, очевидно, охоплює менший проміжок часу. Іменники з модифікаційним значенням чоловічої статі творяться переважно при необхідності позначати самців тварин: сарнюк "самець сарни", качук, жабун, крисак та ін. Основна маса подібних утворень з'являється в пам'ятках XIX - поч. XX ст.

VIII. У розвитку й становленні словотвірної системи української мови значну роль відіграли запозичені суфікси, які у сполучуваності з власними чи іномовними основами /за винятком давно-запозиченого -ар/ перебували в опозиції до східнослов"янських формантів: поєднувалися, як правило, лише з неслов"янськими твірними основами. Однак там, де іномовні суфікси освоювали той фрагмент денотативної бази, у якому не вживалися українські форманти, запозичені суфікси, виявляючи виняткову продуктивність, регулярність, творять чітко окреслені в семантичному плані іменники, дериваційна база яких опирається як на іномовні, так і на власні твірні основи.

IX. Відіменниковий словотвір неживих предметів за загальною кількістю дериватів і діапазоном лексико-словотвірних значень на тлі словотворення відприкметникового й віддієслівного був найбільш розширення функціонального діапазону суфіксів -ик, -ок, -ець і значне зростання їх продуктивності в українській мові дали словотвірні процеси, пов"язані з демінутивізацією. Зменшувальне значення, як правило, співіснує в слові зі значенням подібності. Втрата демінутивного значення в багатьох випадках супроводжувалася більш чітким окресленням значення супровідного "схожий на". Це створило передумови для активного творення ряду назв тварин, рослин, інструментів тощо за допомогою колишніх демінутивних формантів без проміжного етапу - демінутивного.

X. Обстежений матеріал дозволяє накреслити деякі шляхи, якими відбувалося й відбувається формування національних специфічних рис українського суфіксального словотвору на тлі словотворення східнослов"янського, а також послужити матеріалом для поглиблених студій у цій царині. Вироблення своєрідних рис українського афіксального словотвору відбувалося такими шляхами.

1. Формування власного, відмінного від російської й білоруської мов, фонду словотвірних морфем за напрямками: а/ набуття на терені української мови словотвірної сили давніми непродуктивними суфіксами; б/ утворення в українській мові на базі дериваційних морфем попередніх епох власних словотвірних формантів; в/ запозичення з інших мов, які на східнослов"янському тлі увійшли до інвентаря специфічних українських формантів.

2. Набуття специфічних особливостей у використанні українською мовою спільносхіднослов"янського фонду словотвірних морфем, а саме: формування розбіжностей у продуктивності афіксів, специфіки

у функціонально-семантичному, стилістичному, емоційно-експресивному навантаженні, відмінностей у перебігу словотворчих процесів та їх результатів і т. ін. Причини формування цих особливостей можна з'ясувати, коли простежується історія кожного форманта на тлі розвитку всієї словотвірної системи.

Основні положення дисертації відображені в публікаціях:

1. Історія суфіксальної системи українського іменника /назви осіб чоловічого роду/. - К., 1999. - 215 с.
Рец.: Бевзенко С.П. // Мовознавство. - 1999. - № 6.
2. Чи є в українській мові іменники ДАВН і МАЛК? // Культура слова. - 1988. - №3. - С. 94 - 95.
3. Із спостережень над словотвором деяких іменників неповної парадигми // Стилістика української мови: Збірник наукових праць. - К., 1990. - С. 62 - 67.
4. Методика вивчення будови слова і словотвору // Олійник І.С., Білоусенко П.І., Каневська Н.Г., Явір В.В. Методика викладання української мови: Практичні та лабораторні заняття. - К., 1991. - С. 128 - 138.
5. Словотвірні діалектизми в новелах В.Стефаника // Василь Стефаник і українська культура /тези/. Частина II. - Івано-Франківськ, 1991. - С. 9 - 11.
6. Нульсуфіксація у формуванні словотвірної системи українського іменника // Методичні читання "Словотвірна семантика та семантична структура", присвячені пам'яті засновника дериватологічної школи на Україні проф. Івана Ковалика: Тези доповідей. 15-17 травня 1991 р. - Львів, 1991. - С. 21 - 23.
7. Дослідження з історичного словотвору у вузі /До питання про методику організації студентських лінгвістичних досліджень та їх проблематику/ // Формування професіоналізму майбутніх педагогів в умовах педагогічного вузу: Тези доповідей та повідомлень науково-практичної міжвузівської конференції. Ч. 2. Шляхи і засоби формування професіоналізму майбутніх вчителів. - Кривий Ріг, 1992. - С. 94 - 96.
8. Нульсуфіксальне творення віддіслівних іменників у давньоруській мові // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. Випуск 8. - К., 1992. - С. 86 - 94.
9. Загальнокультурний аспект вивчення словотвору української мови: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. -

Полтава, 1992. - С. 20 - 21.

10. З історії творення, фіксації та екземпліфікації в словнику деяких іменників неповної парадигми // *Современные проблемы лексикографии: Сборник научных трудов.* - Харьков, 1992. - С. 79 - 82.

11. Кого разбудила ніч? // *Русская речь.* - 1993. - №4. - С. 65 - 67.

12. Суфікс -ун в історії словотвірної системи української мови /функціонально-стилістичний аспект/ // *Українська мова в процесі національно-культурного відродження України: Збірник наукових праць /Матеріали конференції/.* - К., 1993. - С. 127 - 134.

13. Суфіксальне творення назв тварин в історії української мови /іменники чоловічого роду/// *Українське мовознавство.* - 1993. - №20. - С. 130 - 138.

14. З історії творення іменників з модифікаційним словотвірним значенням чоловічої статі // *Актуальні проблеми словотвору української мови: Матеріали наукових читань, присвячених пам'яті Івана Ковалика.* - Тернопіль, 1993. - С. 44 - 46.

Стасюк

Підписано до друку 15. 02. 94. Формат 60 X 84 1/16.

Тираж 120 прим. Замовлення 7-115 08.04.94. Безплатно.

AB 30.005

AB 30.005